

W POSZUKIWANIU NOWEGO PROGRAMU PRZESTRZENNEGO BIAŁEGOSTOKU - NOWE CENTRUM

Michał Chodorowski

Politechnika Białostocka, Wydział Architektury, ul. O. Sosnowskiego 11, 15-893 Białystok
E-mail: michal.chodorowski@gmail.com

IN SEARCH OF A NEW SPATIAL PLANNING PROGRAM OF BIALYSTOK - THE NEW CENTER

Abstract

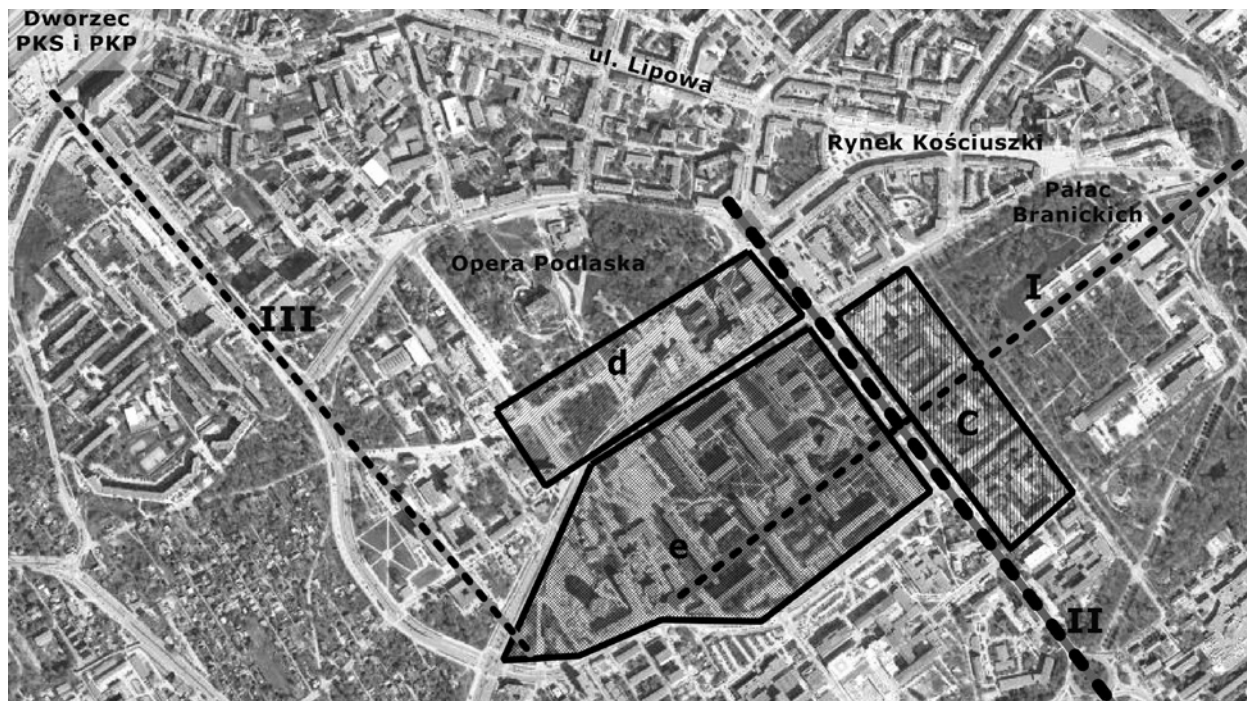
Development of Białystok downtown in the postwar period, especially its medieval part, is the subject of the author's research. So far, in the available publications on the subject spoke people directly involved in the planning activities, they were Helena Sawczuk-Nowara and Henryk Majcher. It seems reasonable to examine the concept of planning and urban planning that influenced the final shape and the image of today's downtown of Białystok. The article were analyzed the first long-term plans of the 50's and 60's, which defined the functional and spatial program of the area after the war. And then the realization of the late 50's, 60's and conceptual designs of the 70's. Completed portions of these visions are incomplete without understanding the broader context of urban design and functional requirements where they were seated. This applies particularly to the issues center-creative in the current structure of the modern center of Białystok. Moving the central site and programmed within it the most important public institutions and centro-creative was a courageous decision. In contrast, the lack of implementation of this facility at a later date and try to present transformations underlying the present problems of the city and it was impossible to create the central area of the city to enhance its prestige.

Streszczenie

Kształtowanie się śródmieścia Białegostoku w okresie powojennym, a szczególnie jego centralnej części, jest tematem badań autora. Dotychczas w dostępnych publikacjach na ten temat wypowiedziały się osoby bezpośrednio zaangażowane w proces prac planistycznych - Helena Sawczuk-Nowara oraz Henryk Majcher. Uzasadnione wydaje się przeanalizowanie koncepcji planistycznych i urbanistycznych, które wpłynęły na ostateczny kształt i wizerunek dzisiejszego śródmieścia Białegostoku. W artykule przeanalizowane zostały pierwsze plany perspektywiczne z lat 50-tych i 60-tych, które określały program funkcjonalno-przestrzenny tego terenu po zniszczeniach wojennych. A następnie realizacje z końca lat 50-tych, 60-tych i projekty koncepcyjne z lat 70-tych. Zrealizowane fragmenty tych wizji są niepełne bez zrozumienia szerszego kontekstu projektów urbanistycznych i założeń funkcjonalnych, w których były osadzone. Dotyczy to szczególnie elementów centro-twórczych w obecnej strukturze współczesnego ścisłego centrum Białegostoku. Przesunięcie ośrodka centralnego i zaprogramowanie w jego obrębie najważniejszych instytucji publicznych, w tym centrotwórczych było decyzją odważną. Natomiast brak realizacji tego ośrodka w okresie późniejszym i próby obecnych przekształceń leżą u podstaw dzisiejszych problemów miasta i braku możliwości utworzenia nowych czytelnych centralnych przestrzeni miasta podnoszących jego prestiż.

Keywords: urban projects; spatial planning; downtown; city centre; Białystok

Słowa kluczowe: projekty urbanistyczne; planowanie przestrzenne; śródmieście; centrum miasta; Białystok

Ryc. 1. Teren śródmieścia Białegostoku z zaznaczonymi zespołami i poszczególnymi obszarami omawianymi w artykule: I) oś historyczna Pałacu Branickich; II) oś poprzeczna i zespół M. Skłodowskiej-Curie; c) osiedle Centrum I; d) obszar ośrodka usługowo-handlowego; e) osiedle Centrum II; III) oś dworca; oprac. M. Chodorowski

WSTĘP

Ścisłe centrum Białegostoku sprzed II wojny światowej i obecne to dwa różne miasta. XIX-wieczne miasto industrialne, jakim był Białystok do II wojny światowej, z bogatą tradycją wielokulturowej i wieloetnicznej społeczności ustąpiło miejsca zmodernizowanej strukturze miasta funkcjonalnego z modernistyczną zabudową, gdzie tylko nieliczne budynki przypominają o przeszłości miasta. W artykule zostaną zaprezentowane przykładowe urbanistyczne rozwiązania projektowe z lat 1945-1971 dla terenu planowanego „nowego centrum miasta”.

STAN UŻYTKOWANIA 1938

Obraz przedwojennego Białegostoku jest dobrze udokumentowany poprzez *Plan Wojewódzkiego Miasta Białegostoku z 1937 r.* aut. Stefana Chojnickiego, a także analizy urbanistyczne zespołów pod kierunkiem Jerzego Pieńczykowskiego¹ i Ignacego Felicjana Tłoczka² naniesione w 1938 i 1939 roku.

Centrum przedwojennego Białegostoku stanowił obszar historycznie ukształtowany wokół Rynku Kościuszki i ulicy Warszawskiej z elementami nowymi,

jakimi było założenie ośrodka administracyjnego przy ulicy Mickiewicza z osiedlem urzędniczym przy Świętojańskiej, reprezentacyjnym modernistycznym Parkiem Planety oraz modernistycznym gmachem Domu Ludowego im. Marszałka J. Piłsudskiego. Nad rzeką Białą zlokalizowane były fabryki, głównie przemysłu włókienniczego.

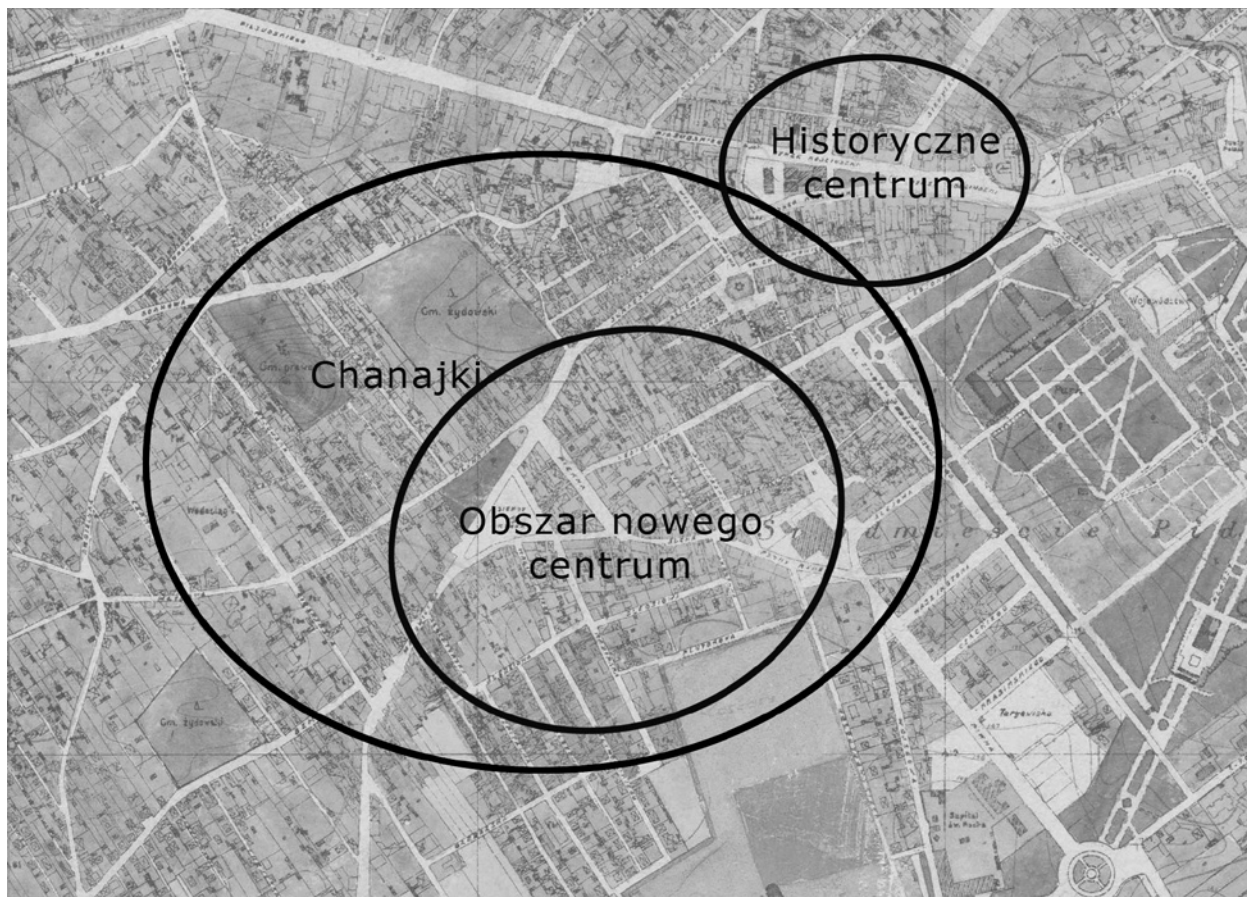
Na całą strukturę ówczesnego miasta składały się lokalne ośrodki, wokół których skupiał się handel. W samym centrum był to Rynek Kościuszki. W dzielnicy Bojary (Śródmieście Północ) był to Stary Rynek, natomiast w dzielnicy Chanajki (Śródmieście Południe) Rynek Rybny i Rynek Sienny.

CHANAJKI I NOWA DZIELNICA

Obszar planowanego później „nowego centrum” (ryc.2) znajdował się na terenie dzielnicy żydowskiej – Chanajki. I. F. Tłoczek – wrażliwy na sytuację społeczną – wskazuje ją jako jeden z najbardziej problemowych obszarów miasta. Nie widząc możliwości sanacji, postulował jej wyburzenie i budowę nowej dzielnicy mieszkaniowej.

¹ Biuro Planowania Regionalnego Województwa Białostockiego, którym od 02.1936 r. kierował J. Pieńczykowski.

² Biuro Planu Zabudowania Zarządu Miejskiego w Białymstoku, kierował nim I.F. Tłoczek.

Ryc. 2. Fragment Stanu użytkowania. Oprac.: Zarząd Miejski w Białymstoku, Biuro Planu Zabudowania; podz. 1:10 000, Białystok dn. 30 XI 1938, l. Tłoczek, w zasobie Departamentu Urbanistyki Urzędu Miejskiego w Białymstoku, oprac. M. Chodorowski

PRZEDWOJENNY PLAN IGNACEGO FELICJANA TŁOCZKA

Ze źródeł, jakie są obecnie znane, trudno jest określić kształt proponowanych zmian w roku 1939, poza nielicznymi postulatami, które się zachowały, czyli m.in.:

- centrum administracji, oświaty, kultury i usług pozostaje w śródmieściu niezależnie od ośrodków peryferyjnych;
- usunięcie ruder w osiedlu Chanajki i na jego miejscu stworzenie nowej dzielnicy mieszkaniowej.³

Nieliczne relacje z prasy zapowiadały:

„Wspomniana jest budowa ‘wielkiej ulicy od posesji Gordona przy ul. Marszałka Piłsudskiego Nr 10 przez ulicę: Książęcą, ogród p. Pragi, ul. Białostoczańską i Jurowiecką do dworca fabrycznego (Poleskiego). Druga ulica, która będzie jakby przedłużeniem pierwszej, zapoczątkowana zostanie na posesji cerkwi pra-

wosławnej przy ul. Marszałka Piłsudskiego 15 i przetnie ulicę: Szkolną, Miodową, Piwną do lasu Zwierzynieckiego. Obie te ulice stanowiły arterię (równoległa z ulicą Sienkiewicza) i aleję Kościalkowskiego. Zadaniem ich było połączenie dworca Białystok-Fabryczny z Zwierzyniecem. Wspomniana też jest budowa nowej ulicy od wiaduktu kolejowego przy ul. Dąbrowskiego do ul. Legionowej przez dzielnicę Chanajki i Piaski.”⁴

OBRAZ MIASTA PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

W lipcu 1941 roku po wkroczeniu armii niemieckiej został zniszczony obszar między Rynkiem Rybnym a Rynkiem Kościuszki (ryc. 3). Ludność żydowska zamieszkująca ten teren została przesiedlona do getta. A w następnych latach wywieziona do obozów zagłady.

Śródmieście Białegostoku po II wojnie światowej było najbardziej zniszczoną częścią miasta w wyniku

³ A. Oleksicki, *Pierwszy powojenny plan Białegostoku autorstwa Ignacego Felicjana Tłoczka a późniejszy rozwój miasta*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” z. 8-9, Wojewódzki Oddział Służby Ochrony Zabytków w Białymstoku, Północnopodlaskie Towarzystwo Ochrony Ptaków w Białowieży, Białystok 2003, s. 102.

Ryc. 3. Fragment zdjęcia lotniczego Luftwaffe, wykonanego we wrześniu 1944 r., w zbiorach National Archives College Park, Waszyngton

wyburzenia dzielnicy żydowskiej Schulhof i rejonu przy Rynku Rybnym, do tego doszły zniszczenia w getcie, a następnie zniszczenia dokonane przez Brandkommando oraz ostrzał artylerii radzieckiej w 1944 roku. Niemal cała dzielnica Chanajki uległa zniszczeniu, w stopniu, który na zdjęciach lotniczych z 1944 uniemożliwia odczytanie przedwojennego układu ulic.

W 1945 roku wykonano pierwszy projekt przebudowy sieci ulicznej śródmieścia Białegostoku autorstwa Leszka Teodozego Dąbrowskiego i Stanisława Bukowskiego (ryc. 4).⁵ Istotną była lokalizacja budynków administracyjnych (Urząd Wojewódzki) na południowy zachód od Rynku Kościuszki z podkreśleniem walorów krajobrazowych wzniesienia obecnego Parku Centralnego, a także usytuowanie na wysokości skrzyżowania obecnej ul. Legionowej z Akademicką rozległego placu.

W pierwszych latach powojennych nie prowadzono inwestycji: z jednej strony prowadzono prace

nad odgruzowaniem miasta, z drugiej strony priorytetem było zapewnienie podstawowych potrzeb mieszkańców. Nowe władze skupiały się na uruchomieniu zakładów produkcyjnych. Kluczowe inwestycje czekały na przygotowanie planów, zarówno gospodarczych, które określiłyby rolę miasta, jak też planu ogólnego samego miasta. Z udokumentowanych źródeł znane są opracowania inwentaryzacyjne z 1947 roku.

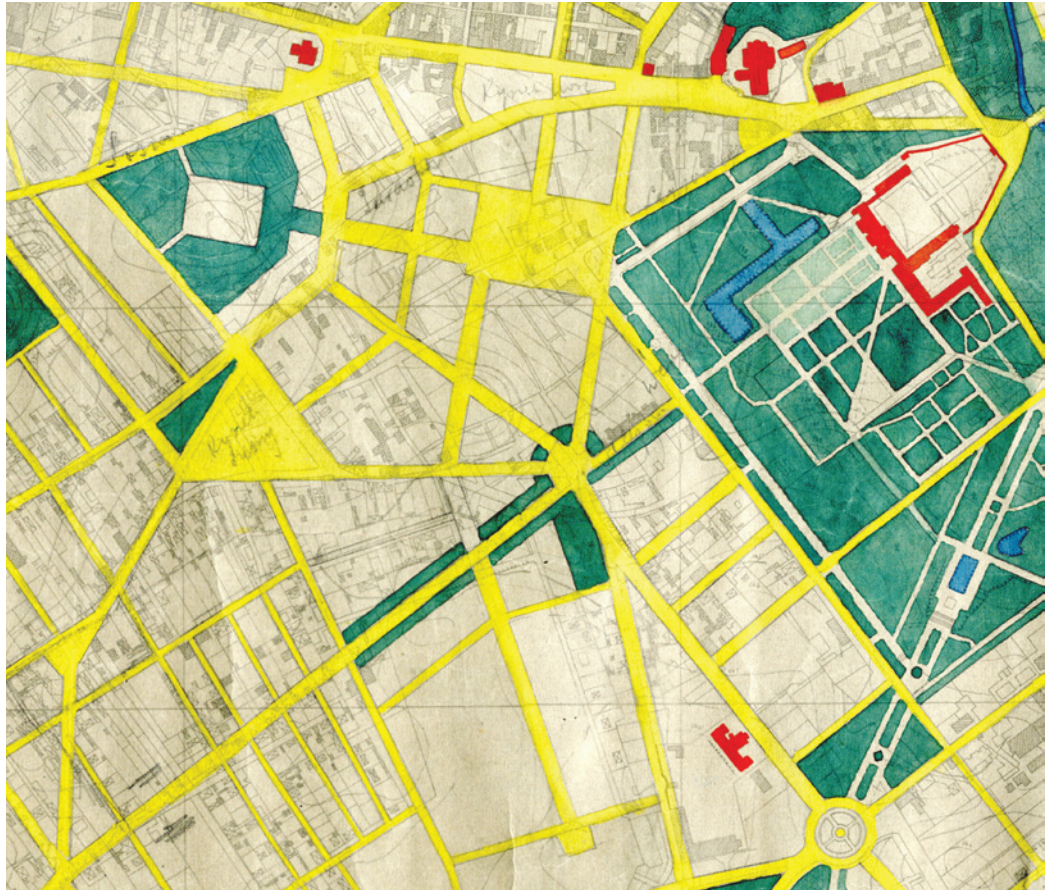
1. IDEA STWORZENIA NOWEGO CENTRUM

1.1. Propozycje zawarte w Programie Ogólnym Planu Zagospodarowania Przestrzennego Ignacego Felicjana Tłoczka i Stefana Zielińskiego

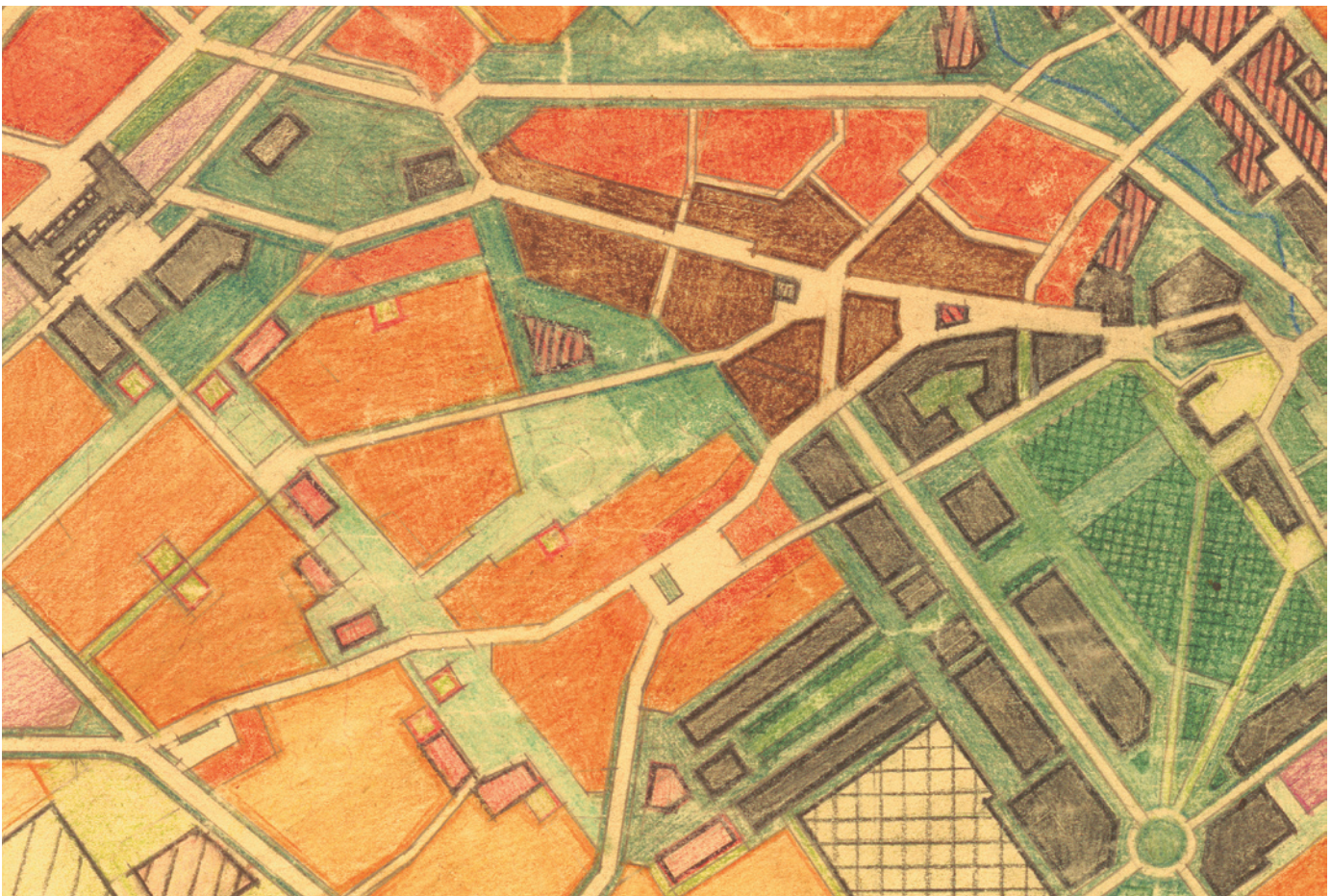
W roku 1948 został zlecony przez Regionalną Dyрекcyję Planowania Przestrzennego nowy plan perspektywiczny autorstwa I.F. Tłoczka i S. Zielińskiego. Prace poprzedzono konferencją zorganizowaną przez Ministerstwo Odbudowy i wojewodę białostockiego

⁴ Projekt rozbudowy miasta (1939), „Kurjer Białostocki” 1, 1939-08-03 (211), s. 4, dostępne na stronie internetowej: <http://pbc.biaman.pl/dlibra/doccontent?id=19692>.

Rys. 4. Fragment Szkicu projektu sieci ulicznej śródmieścia Białegostoku, aut. L.T. Dąbrowski, S. Bukowski, skala 1:5000, Białystok, 1946. AP w Białymstoku, nr zesp. 71, sygn. 2687

Ryc. 5. Fragment planszy pt.: Główne założenia planu generalnego miasta, Miasto Wojewódzkie Białystok, Program Ogólnego Planu Zagospodarowania Przestrzennego; skala 1:10 000; inż. arch. Stefan Zieliński, Ignacy Tłoczek, Warszawa 1948; w zasobie Departamentu Urbanistyki Urzędu Miejskiego w Białymstoku

Stanisława Krupkę.⁶ Wskazano na konieczność adaptacji założeń przedwojennego planu do nowych potrzeb, wynikających z odbudowy zniszczeń wojennych i realizacji programu zmian ustrojowych w kraju. Prace trwały między majem a grudniem 1948 roku.

Plan perspektywiczny przewidywał, że miasto w roku 1979 osiągnie 150 tysięcy mieszkańców. Z innych źródeł wynika, że przewidziano zabudowę 3-kondygnacyjną, stąd w pierwszym okresie odbudowy i realizacji osiedli ZOR przyjęto taką wysokość zabudowy w centrum miasta.

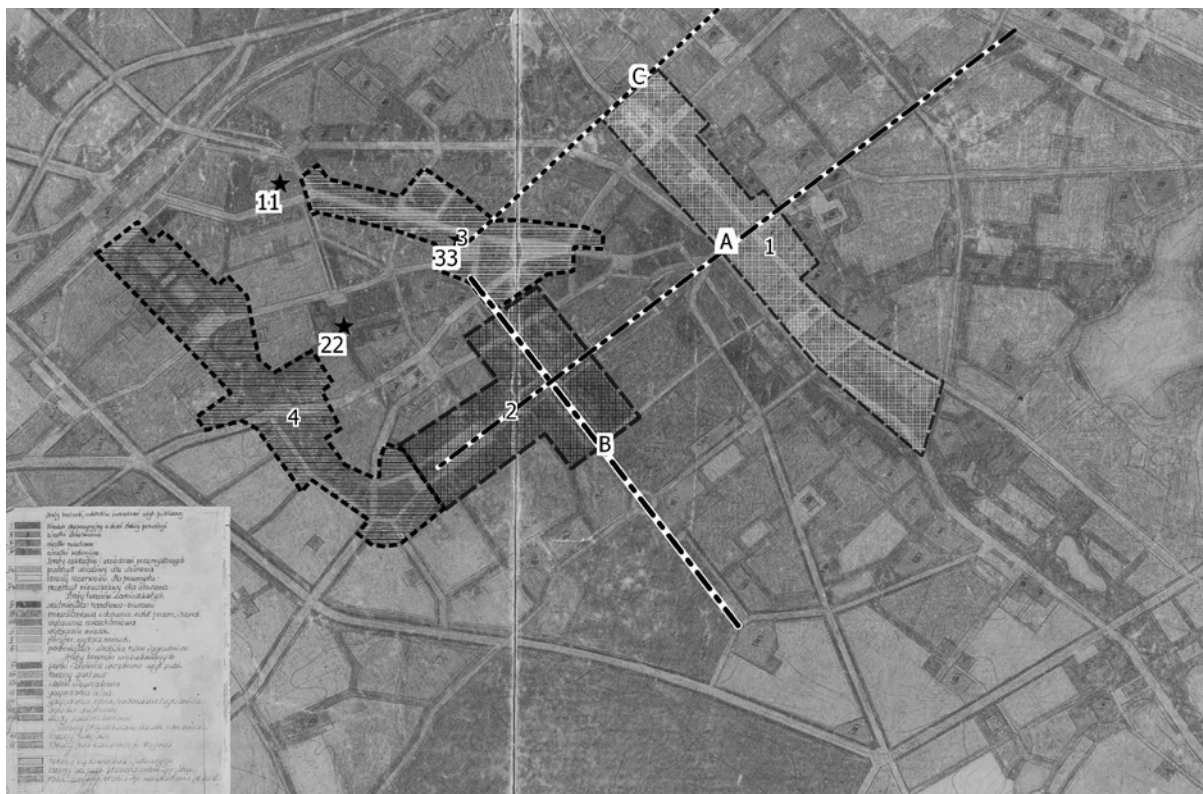
Plan przewidywał istotne rozwiązania dla terenu objętego badaniami (ryc. 5 i 7):

1. Stworzenie zespołu administracyjnego szczybla wojewódzkiego obudowanego przedłużoną oś pałacu o równej odległości od przecinającej ul. Piwnej i zakończonej kontrdominantą – założenie kompozycyjne (ryc. 7 - obszar 2).
2. Utworzenie prostopadłej do tego założenia obecnej ulicy M. Skłodowskiej – Curie (przedłużenie ówczesnej ul. Piwnej), połączenie poprzez węzeł komunikacyjny przed cerkwią św. Mikołaja (ryc. 7 - punkt 33), a następnie obecną ulicą Malmeda z ulicą Fabryczną (Śródmieściem Północ) oraz poprzez obecną ul. Podleśną połączenie z główną osią komunikacyjną miasta

(obecnie ul. Branickiego) – założenie funkcjonalne (ryc. 7 - osie B i C).

3. Połączenie nowego dworca kolejowego z nowym centrum administracyjnym i tym samym z przedłużeniem historycznej kompozycji pałacowej (ryc. 7 - obszary 4 i 2).
4. Wprowadzenie zieleni poprzez wykorzystanie zamkniętych cmentarzy (dwóch żydowskich i prawosławnego) i stworzenie obszaru zielonego na tych terenach oraz poprzez ciągi zieleni połączenie odseparowanych terenów zielonych.
5. Utworzenie wokół Rynku Siennego dzielnicy mieszkaniowej, której ośrodkiem byłby prostokątny plac zlokalizowany na połowie historycznego rynku, a w połowie na cmentarzu ewangelickim.
6. Ulica Lipowa oraz sąsiedztwo Rynku Kościuszki – przeznaczone pod strefę handlowo-usługową (ryc. 7, obszar 3).

Plan I.F. Tłoczka i S. Zielińskiego nie został nigdy zatwierdzony, mimo to na tym etapie badań można już stwierdzić, że posiadał kluczowe znaczenie dla ukształtowania układu funkcjonalnego obszaru śródmieścia Białegostoku w latach powojennych.

Ryc. 7. Układ kompozycyjny śródmieścia na podst. Planu syntetycznego, Miasto Wojewódzkie Białystok, Program Ogólnego Planu Zagospodarowania Przestrzennego; skala 1:10 000; inż. arch. Stefan Zieliński, Ignacy Tłoczek, w zasobie DU UM w Białymstoku; oprac. M. Chodorowski

Ryc. 6. Widok na ulicę M. Skłodowskiej-Curie, aut. T. Olszewski, 09.1971

1.2. Przedłużenie ulicy Piwnej - funkcjonalizm czy socrealizm

Przedłużenie ulicy Piwnej jest w kompozycji przestrzennej śródmieścia jednym z najbardziej czytelnych zabiegów projektowych wprowadzonych przez urbanistów po II wojnie światowej. Nieślusnie przypisywany przez niektórych badaczy okresowi socrealizmu, zespół ulicy M. Skłodowskiej-Curie (ryc. 7, oś B) był próbą funkcjonalnego zespolenia w całość Śródmieścia Południe i poprzez połączenie z ulicą Fabryczną (Śródmieście Północ - ryc. 7, oś C) powiązanie tych dwóch części miasta. Faktem jest, że nowe władze PRL wykorzystały potencjał i rangę nowego założenia jako tzw. „Alei Pochodów” między innymi do lokalizacji ważnych obiektów administracyjnych i centrotwórczych, co było zgodne z wizją I.F. Tłoczek i S. Zielińskiego. Projekty urbanistyczne z końca lat 30-tych, jak i omawiany projekt wyżej wspomnianych autorów charakteryzowały się monumentalnością rozwiązań urbanistycznych. Choć projekt nie został przyjęty, jego główne założenia były kontynuowane w planach K. Widawskiego (brak imienia) i Karola Jeziorańskiego opracowanych w Warszawie. Należy zaznaczyć, że pomysł

przedłużenia ulicy Piwnej powstał ponad 10 lat wcześniej (1939), natomiast w prasie o charakterze propagandowym z początku lat 50-tych był przedstawiany jako idea socjalistyczna. Natomiast już w 1954 roku zaczęto negować rolę ulicy, wskazując nowy środek ciężkości miasta na terenach nowego centrum z placem centralnym i nową główną ulicą.

2. MIASTO SOCJALISTYCZNE

W wyniku przyjęcia w czerwcu 1949 roku socrealizmu jako obowiązującej doktryny w polskiej architekturze scentralizowano pracownie projektowe, m.in. zlikwidowano Regionalną Dyрекcję Planowania Przestrzennego. W 1950 roku rozpoczęto prace nad nowym planem ogólnym autorstwa K. Jeziorańskiego i K. Widawskiego. Prace nad planem prowadzono w Warszawie w Zakładzie Osiedli Robotniczych Centralnego Biura Projektów i Studiów Budownictwa Osiedlowego.

2.1. Lokalizacja budynków „nowej władzy”

Jednocześnie podejmuje się prace nad budową gmachu Komitetu Wojewódzkiego PZPR. Autorem projektu został S. Bukowski. Znany jest rysunek orientacji nowego gmachu względem obecnej ul. M. Skłodowskiej-Curie z utrzymanym zespołem administracyjnym z *Planu* z 1948 roku.⁷ Odstępstwem jest zlokalizowanie Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej na osi pałacowej przy projektowanej alei. Lokalizacja obiektu w tym miejscu mogła mieć związek z dyskusją nad kształtem osi, a także jej charakterem. W 1952 roku tak wyjaśniano zarzuty prof. Stanisława Filipkowskiego między innymi odnoszące się do przełamania osi kompozycyjnej pałacu: „*Odnosi się kwestionowanej zbyt-niej długości przedłużenia osi historycznej w kierunku zachodnim wyjaśnia (inż. Kamil Lisowski - współprojektant planu ogólnego), że oś ta jest pomyślana jako przerywana ze względu na nierówność terenu, jak też i na ograniczenie wglądu perspektywicznego /oka/.*”⁸ Były to najwcześniejsze argumenty przeciwko realizacji rozwijania barokowej kompozycji miasta.

2.2. Idea centralnej przestrzeni miasta z „placem centralnym”

W 1953 roku nad planem ogólnym rozpoczęli prace H. Majcher i Edward Rybiński, a od 1954 roku

⁵ *Szkic projektu sieci ulicznej śródmieścia Białegostoku*, aut. L.T. Dąbrowski, S. Bukowski, skala 1:5000, Białystok 1946, AP w Białymstoku, nr zesp. 71, sygn. 2687. Elementem opracowania była makieta, której wygląd jest znany z fotografii (wg: H. Nowara, *Białystok – rozwój przestrzenny miasta*, Białystok 1969, s. 36-37).

⁶ Oleksicki A., *Pierwszy powojenny plan Białegostoku autorstwa Ignacego Felicjana Tłoczka a późniejszy rozwój miasta...*, op.cit., s. 102.

⁷ S. Wicher, *Życie architekturą. Życie i twórczość Stanisława Bukowskiego (1904-1979)*, Studio Wydawnicze Unikat, Białystok, s. 117, Oryginał w Archiwum Uniwersytetu w Białymstoku.

⁸ Protokół ze wstępnego posiedzenia komisji rzeczoznawców nad planem ogólnym m. Białegostoku w dniu 22.09.1952 r., z zasobu Departamentu Urbanistyki Urzędu Miejskiego w Białymstoku.

H. Majcher z Mieczysławem Krzywcem. Jednocześnie prace są prowadzone w Miastoprojekcie Północ-Wschód w Przedsiębiorstwie Projektowania Budownictwa Miejskiego, Oddział w Białymstoku. Nowy zespół wprowadził zasadniczą zmianę, przesuając ośrodek administracyjny w kierunku przecięcia z osią ulicy nowego dworca kolejowego, jednak ta propozycja była ówczesnie krytykowana jako zbyt peryferyjna. Jednocześnie tworzy się główną ulicę na osi Rynek Kościuszki - Plac przed Komitetem Wojewódzkim PZPR a przecięciem z ulicą prowadzącą do dworca (ryc. 8.). W projekcie planu z 1954 roku, przedstawionym na ryc. 9, plac centralny przesuwa się w kierunku obecnego Rynku Siennego w powiązaniu z terenami zielonymi (dzisiejszym Parkiem Centralnym). Główna Komisja Urbanistyczno-Architektoniczna na konferencji we wrześniu 1954 roku postuluje uwzględnienie:

- „dominanty urbanistycznej głównej ulicy (dworzec-plac główny-plac Kościuszki), wydobyć nie tylko sytuacyjnie, ale również kompozycyjnie i skalowo, operując krótszymi odcinkami;
- przy projektowaniu placu głównego wystudiować jego wielkość w stosunku do obudowy;
- monumentalną skalę wnętrza miejskich wydobyć przez ich wzajemne ustosunkowanie;
- dominanty architektoniczne wydobywać przez ich kontrastowanie ze spokojnym tłem;
- dotychczasowe założenie tzw. 'Alei Defilad' sprowadzić do roli jednej z większych ulic miejskich, przewidując defilady po przyszłej głównej ulicy miasta;
- teren pocmentarny ująć generalnie jako teren parkowy, wprowadzając ewentualnie nieliczne (...) akcenty architektoniczne;
- plac przed gmachem KW PZPR - pomimo symetrycznego rzutu tego gmachu rozwiązać alternatywnie z jedną ścianą zieloną jako czołem parku urządanego na terenach pocmentarnych schodzącego tarasami do placu, z elementem pomnikowym na tle zieleni;
- objazd za w/wym. wzgórzem pocmentarnym potraktować skromniej, jako aleję parkową;
- znaleźć inną niż w pracy łódzkiej [szerzej opisana w kolejnym punkcie artykułu] - lokalizację dla Młodzieżowego Domu Kultury, nie przecinając jego bryłą osi pałacu Branickich”.⁹

2.3. Socrealistyczne projekty urbanistyczne

Poniżej zaprezentowano dotychczas nie publikowane materiały dotyczące projektów z lat 50-tych na podstawie koreferatu L.T. Dąbrowskiego sporządzonego 12 września 1954 roku.¹⁰ Brak projektów ogranicza wiedzę na temat tych opracowań do treści relacji koreferenta.

W 1954 roku trzy pracownice projektowe wykonały projekty śródmieścia Białegostoku w oparciu o istniejący plan ogólny, ale dopuszczalne były rozwiązania alternatywne. Inwestorem było Prezydium MRN w Białymstoku. Były to:

- 1) Miastoprojekt Północ-Wschód, Oddział w Białymstoku;
- 2) Miejskie Biuro Urbanistyczne w Łodzi;
- 3) Miastoprojekt „ZOR” Warszawa.

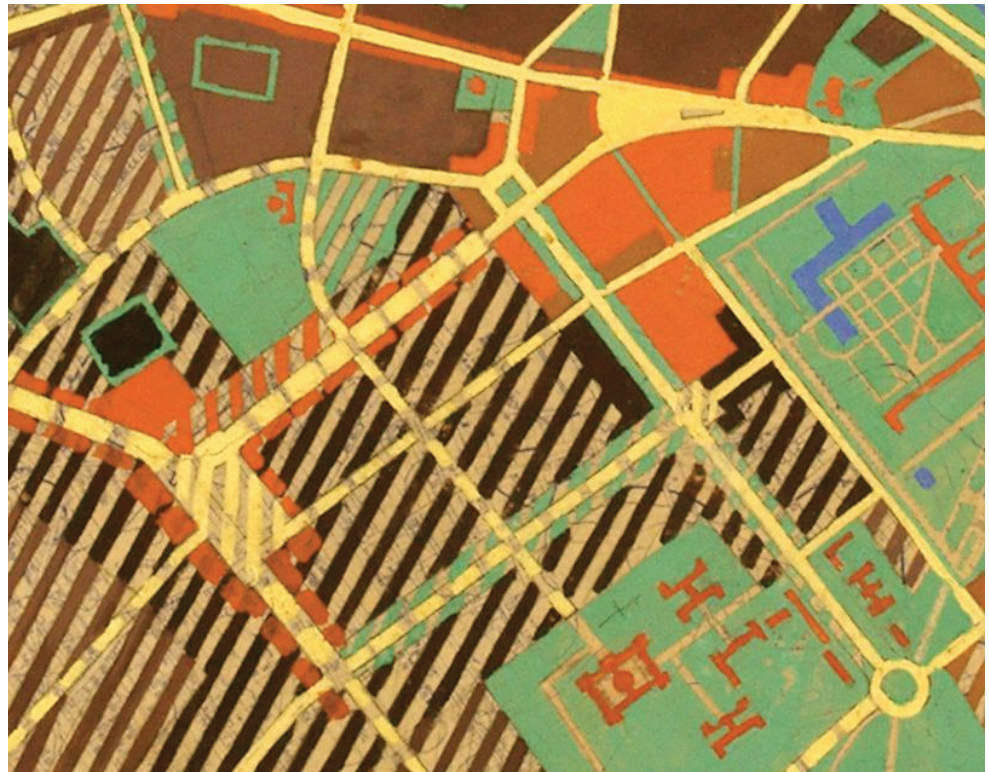
Pierwszy zespół z Białegostoku składał się z następujących projektantów: Henryk Majcher, Mieczysław Krzywiec, Zdzisław Bubieniec i Zdzisław Łapiński. Pomoc techniczną zapewнили: Danuta Kamieńska i Czesław Radulski. Projekt charakteryzował się wprowadzeniem do śródmieścia licznych założeń osiowych prostopadłych do siebie, jak m.in.:

- 1) przedłużona na południowy zachód oś historyczna pałacu Branickich (odcinek od pałacu do projektowanego gmachu biblioteki wynosił 1020m);
- 2) oś defilad KW PZPR – projektowany dom kultury (1100m);
- 3) ulica centralna od ratusza historycznego do projektowanego PMRN (1150m);
- 4) Ulica od dworca do kina (1450m);
- 5) Plac zebrań – Akademia Medyczna;
- 6) Oś od Akademii Medycznej na północny wschód.

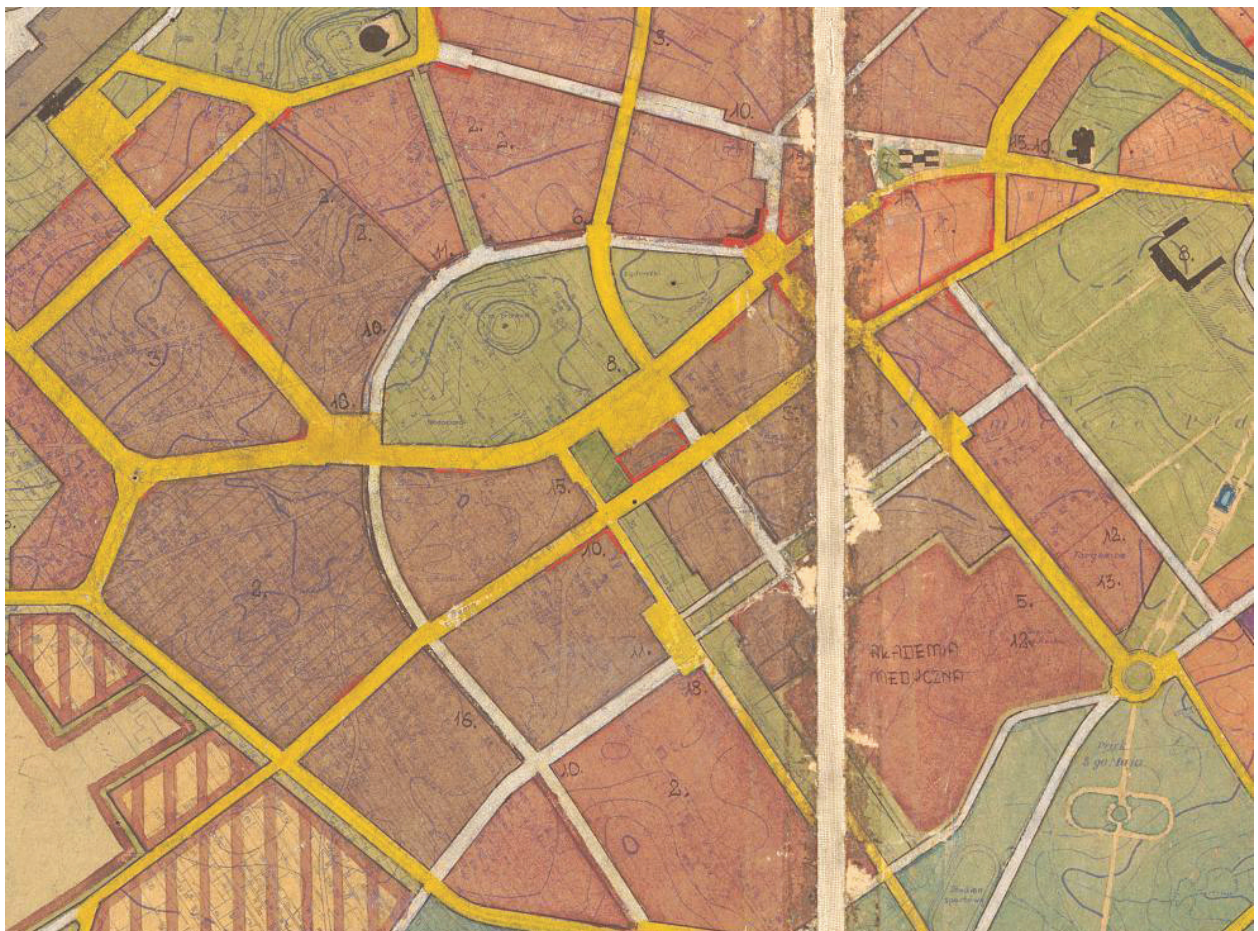
Tak zaprojektowany układ, wzmocniony jeszcze prostopadłymi ulicami poprzecznymi oraz obrzeżną zabudową (z małymi przerwami), został uznany przez referenta za zbyt sztywny. Za wadę uznano lokalizację domu kultury (lokalizacja na miejscu obecnej filharmonii) i Prezydium Miejskiej Rady Narodowej jako zbyt peryferyjne. Natomiast pozytywnie odbierano lokalizację placu centralnego przy parku centralnym z otwarciem na wzgórze parkowe (prawdopodobnie wzgórze Marii Magdaleny). Z ciekawych elementów proponowano sprowadzenie do ciągu pieszego powstałego przebiecia ul. Sienkiewicza do obecnej ulicy Legionowej.

⁹ Wnioski z posiedzenia Głównej Komisji Urbanistyczno-Architektonicznej w Białymstoku w dniach 10 i 11 września 1954 r. oraz konferencji w Komitecie w dniu 14 września 1954 r., sporządzone przez H. Kuncewicz i podpisane przez Z. Skibniewski, dot. projektów alternatywnych śródmieścia m. Białegostoku wykonanych w okresie 15.04-31.07.1954 r.

¹⁰ L.T. Dąbrowski, Koreferat do projektów alternatywnych śródmieścia m. Białegostoku, Białystok, 12.09.1954 r., w zasobie Departamentu Urbanistyki Urzędu Miejskiego w Białymstoku.

Ryc. 8. Fragment Stanu projektowanego w roku 1960, alternatywa. Plan etapowy m. Białegostoku; skala 1:10 000; Majcher, Krzywiec, 2 XII 1953 r., w zasobie DU UM w Białymstoku

Ryc. 9. Fragment Planszy Podstawowej, Miasto Wojewódzkie Białystok, Program Ogólnego Planu Zagospodarowania Przestrzennego; skala 1:10 000; Majcher, Krzywiec, 1954 r., w zasobie DU UM w Białymstoku

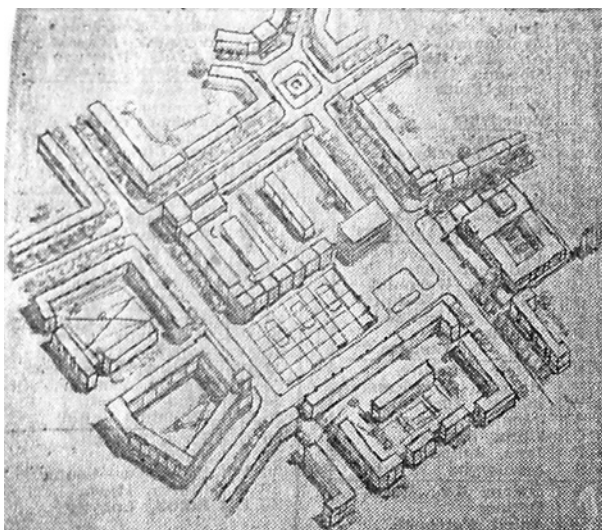
Drugim zespołem było Miejskie Biuro Urbanistyczne w Łodzi, w którym nad projektem śródmieścia pracowali: Wacław Bald, Eugeniusz Budlewski, Zbigniew Wyszynski, wspomagani przez techników Wacława Kamińskiego i Zenobiusza Poduszko.

Koreferent wskazuje na alternatywne rozwiązanie komunikacyjne w śródmieściu poprzez rezygnację z trasy W-Z i skierowanie ruchu tranzytowego na Szosę Południową (obecna ul. Zwierzyniecka i Kopernika). Zespół wskazywał na prawdopodobny przyszły brak lokalizacji budynków użyteczności publicznej przy projektowanej trasie i skierowanie ich na tereny nowego centrum. Miało to zapobiec rozproszeniu ich na terenie śródmieścia, ale zarazem powodowało, że trasa W-Z, według projektantów, dezintegrowałaby śródmieście, szczególnie jego północną część. W części rozwiązań kompozycyjnych zespół pozostawił lokalizację placu centralnego przy wzgórzu pocmentarnym. Rozwiązaniem krytykowanym przez koreferenta była propozycja utworzenia nowej ulicy równoległej do ulicy centralnej, wychodzącej z załamania ulicy Kilińskiego (prawdopodobnie obecny przebieg ulicy Legionowej). Lokalizacja planowanej ulicy byłaby zbyt bliska ul. Młynowej.

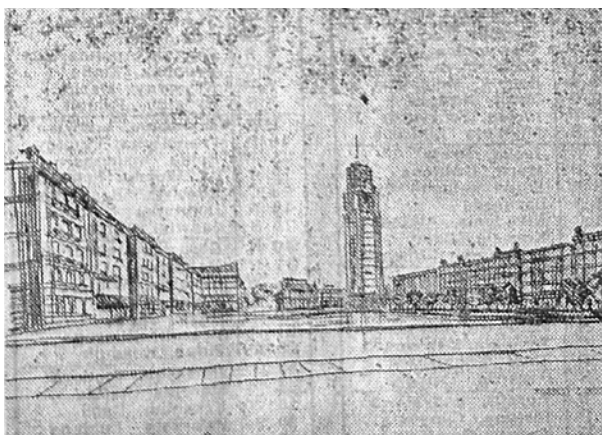
W trakcie omawiania prac pojawiała się kwestia zamknięcia zachodniej osi pałacowej. Opracowanie zespołu łódzkiego proponowało lokalizację „Młodzieżowego Domu Kultury” na osi na granicy z historycznym parkiem, oś następnie była przeciągnięta dalej w kierunku zachodnim i zakończona teatrem. Pomysł ten został uznany za błędny przez L.T. Dąbrowskiego, który wskazywał, że pierwotnie oś ta była otwarta na pejzaż, a zamknięcie jej monumentalną budowlą niedaleko pałacu jest niewłaściwe. Natomiast pozytywnie było odbierane zlokalizowanie „Domu Kultury” w Pałacu Branickich. Zespół w projekcie zaproponował liczne gmachy wokół placu centralnego, które miały stanowić jego obudowę. To skupienie instytucji zostało wskazane przez referenta jako wadliwe (wytworzenie martwej przestrzeni w godzinach wieczornych).

Trzeci zespół to pracownia urbanistyczna Miastoprojektu „ZOR” – Warszawa w składzie: Aleksander Kirow, Jerzy Kosiński, Maciej Nowakowski, Krystyn Olszewski, Marta Dobrzańska oraz technicy: Mirosław Jagiełło i Kamieńska (brak imienia).

Projekt wyróżniał się „miękkością” układu kompozycyjnego. Przewidywał pozostawienie dwóch osi kompozycyjnych: pałacowej i osi alei defilad. Inne ulice śródmieścia miały przebiegać nieprostokątnie do osi: były załamane lub z zastosowaniem lekkich krzywych. Odbijało się to przy wykorzystaniu odcinków istniejących ulic. Koreferent wskazywał, że „otrzymano w efekcie układ krańcowo różny od projektu zespołu białostockiego, posiadający liczne małe, w skali, zało-

Ryc. 10. Ogólny widok śródmieścia z góry. Na pierwszym planie plac Centralny, gmach Prezydium, Aleja Parady i ul. Wesołowskiego, na podst. Białystok bliskiej przyszłości, [w:] Gazeta Białostocka nr 1, Białystok 1955

Ryc. 11. Projekt placu Centralnego wykonany przez inną pracownię. Zasadniczym punktem projektu jest wieżowiec przy placu, [w:] Gazeta Białostocka nr 1, Białystok 1955

żeńia kameralne, dostosowany do konfiguracji terenu”. Opracowanie również inaczej odnosiło się do zagadnienia placu centralnego zlokalizowanego w sąsiedztwie parku pałacowego. Plac wraz z przyległym domem kultury znalazł się pomiędzy aleją defilad a założeniem historycznym pałacu i parku. Z interesujących rozwiązań należy przytoczyć lokalizację „Młodzieżowego Domu Kultury” przy wzgórzu pocmentarnym, na wylocie obecnej ulicy Grochowej. W odróżnieniu od opracowań poprzednich za zabudową zniknął teren zielony obecnego Parku Centralnego.

W podsumowaniu koreferatu stwierdzono, że prace kontynuować będzie pracownia Miastoprojekt Północ-Wschód, Oddział w Białymstoku w oparciu o koncepcje przedstawione przez poszczególne zespoły. Choć były to prace koncepcyjne powstawały

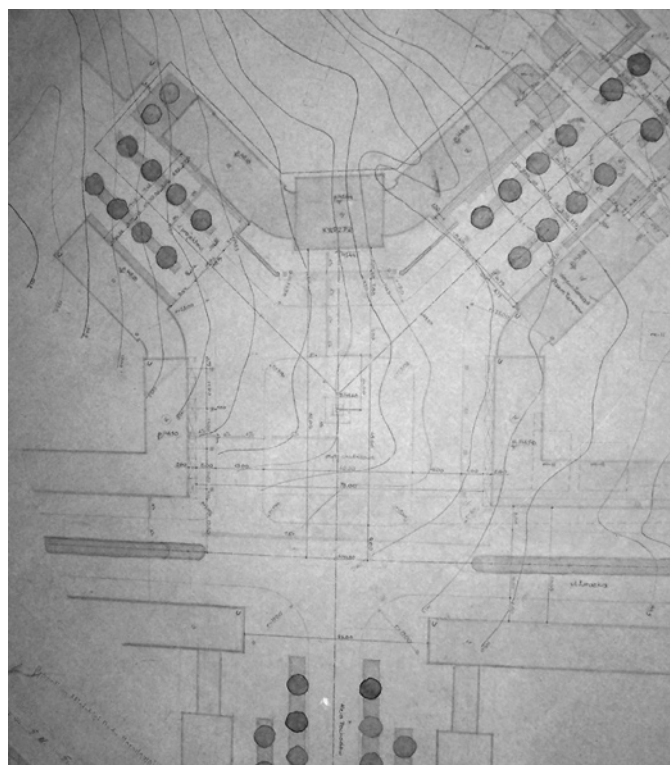
Ryc. 12. Widok na obecną ulicę M. Skłodowskiej-Curie, z zasobu Muzeum Historycznego w Białymstoku, sygn. MBHI 7853

w szczególnym okresie kształtowania się przyszłej wizji śródmieścia, a osoby pracujące w Miastoprojencie Białystok, takie jak H. Majcher oraz M. Krzywiec, były odpowiedzialne w następnych latach za prace projektowe nad właściwymi dokumentami planistycznymi.

3. W KIERUNKU NOWOCZESNOŚCI

Pierwszy plan ogólny Białegostoku został zatwierdzony w 1958 roku po okresie 6-letnich przygotowań i zmian projektu. Zespół projektowy to Henryk Majcher, Władysław Gudelis, Wacław Kurdybelski, Wilhelm Peter i Helena Ficałowicz.

Projekt w rozwiązaniach układu kompozycyjnego i komunikacyjnego odnośnie do obszaru „nowego centrum” różnił się od rozwiązań proponowanych jeszcze w 1954 roku. Centrum w nowym projekcie zostało zlokalizowane między obecną ulicą Legionową (ówcześnie Dzierżyńskiego) a Parkiem Centralnym, swoje zakończenie miało na przecięciu z poprzeczną osią (pokrywającą się z ulicą Żelazną), pełniąc funkcję łącznika terenów zielonych Zwierzynca i obszarów zielonych w centrum. Zrezygnowano z podkreślania osi kompozycyjnych wraz z odrzuceniem socrealizmu w 1956 roku. Oś pałacu jest poprowadzona poprzez tereny zielone, wzdłuż których biegnie ulica. Miękkosc

Ryc. 13. Fragment ulic nowo projektowanych i otoczenia placu KW PZPR w Białymstoku, proj. M. Najmowicz, Centralne Biuro Projektów Architektonicznych i Budowlanych, 23.06.1952, w zasobie DU UM w Białymstoku

rozwiązań i zastosowanie krzywych w układzie kompozycyjnym jest bliższa rozwiązaniom funkcjonalnym niż wcześniejsze projekty. Wyraźnie jest zarysowany obszar centrum poprzez ograniczenie go układem komunikacyjnym. Układ ten został zrealizowany dopiero w ostatnich latach i utworzył obwodnicę wewnątrz-śródmiejską.

Funkcjonalnie plan z 1958 roku wyznaczył obszar kształtowania się nowego centrum miasta w postaci wydłużonej klamry łączącej historyczne centrum (Rynek Kościuszki, plac przed KW PZPR, teren między ul. M. Skłodowskiej-Curie, ul. Legionową, a dalej - nowym dworcem kolejowym). Podstawową zasadę tego planu potwierdzały dwa kolejne plany ogólne z 1964 i 1974 roku.

3.1. Projekt osiedla Centrum I

Zmiana, jaka dokonała się pod koniec lat 50-tych, zasadniczo zmieniła funkcję propagandowej „alei pochodów/defilad”. Nowy kierunek rozwoju centrum,

tak jak przewidziano sprowadził, obecną ulicę M. Skłodowskiej-Curie do roli jednej z głównych ulic miasta. Zrealizowane jeszcze w latach 50-tych zespoły administracyjne na jej północnym końcu oraz zespół klinik i szpitali na południowym kontrastowały z pozostałą zabudową ulicy Piwnej i Rynku Rybnego w jej środkowej części.

W latach 1960 - 1961 został opracowany przez arch. Leona Jaruszewicza i Jerzego Zgliczyńskiego z Wojewódzkiego Biura Projektów w Białymstoku projekt Osiedla Centrum I.¹¹

W projekcie pozostawiono oś historyczną, przysuwając do niej mieszkalne budynki wysokie. W 1965 roku po drugiej stronie niż Osiedle Centrum I powstał budynek mieszczący biura Białostockiego Zjednoczenia Budownictwa (obecnie rektorat Uniwersytetu w Białymstoku) zaprojektowany przez Janusza Kretowicza i Natalię Nikolajew.¹² Modernistyczna architektura i odmienna funkcja kontrastowały z założeniami z lat pięćdziesiątych.

Ryc. 14. Fragment Planu Ogólnego - Rys. 5 Perspektywa, H. Majcher, W. Gudelis, W. Kurdybelski, W. Peter, H. Ficałowicz, Miejski zarząd architektoniczno-budowlany, pracownia urbanistyczna, Białystok, 07. 1958 r. W zasobie DU UM w Białymstoku

3.2. Projekty osiedla Centrum II oraz ośrodka usługowo-handlowego (OUH) - lata sześćdziesiąte

Autorowi udało się dotrzeć do opracowań urbanistycznych prowadzonych na początku lat 60-tych równoległe do prac nad planem perspektywnym zatwierdzonym w 1964 roku. Posiedzenie komisji konkursowej odbyło się między 23 a 25 marca 1962 roku.¹³ Makieta z tego konkursu była dostępna w ramach publikacji *Białystok, rozwój przestrzenny miasta*, natomiast nieznane były dotąd materiały dotyczące samego ośrodka usługowo-handlowego.

„Centralny ośrodek usługowy” podzielony został na 3 zespoły:

1. Zespół zlokalizowany pomiędzy obecną ulicą Legionową a Parkiem Centralnym, miał być z nim ściśle powiązany. W jego programie znajdowały się usługi handlowe, gastronomiczne i rzemieślnicze umieszczone w dwukondygnacyjnych pawilonach, zarazem cały zespół od strony historycznego centrum miał otwierać dom handlowy (obecny Central) oraz budynek administracyjny będący akcentem wysokościowym zespołu. Postanowiono wykorzystać zróżnicowane ukształtowanie terenu i umożliwienie zaopatrzenia usług z obecnej ulicy Legionowej z kondygnacji podziemnej (tłumaczy to rozwiązanie zaplecza budynku Centralu). Park Centralny miał być zapleczem dla powyższych funkcji, ewentualnie przeznaczonym na czasowe ekspozycje i kiermasze. Ze zrealizowanych elementów tego założenia należy wymienić budynek Centralu oraz Domu Technika, a z elementów zagospodarowania terenu nieistniejące już wejścia do Parku Centralnego od strony obecnego placu Uniwersyteckiego.
2. Drugi zespół znajdował się na przecięciu z osią ulicy Żelaznej (projektowanym ciągiem pieszym łączącym te tereny z Lasem Zwierzynieckim) i eksponował wzgórze Marii Magdaleny. Skrzyżowanie ciągów prowadzących z Lasu Zwierzynieckiego i Rynku Kościuszki podkreślone było placem zebrań i manifestacji ludowych z otwarciem na wspomniane wzgórze pocmentarne, na którego zboczu umieszczono amfiteatr (istniejący do czasu budowy opery). W ramach tego zespołu zakładano program usług kultury i sztuki (kina, teatru, hala widowiskowa) oraz ad-

Ryc. 15. Ulica Alejowa („Trasa pałacowa”, w głębi wylot ul. Rybny Rynek na ul. M. Skłodowskiej-Curie), aut. T. Olszewski, 7.07.1973 r. W zasobie DU UM w Białymstoku

Ryc. 16. Budynki wysokie w osiedlu Centrum I, w zasobie DU UM w Białymstoku

¹¹ *Opis techniczny do planu szczegółowego osiedla Centrum I w dzielnicy Śródmieście Białegostoku - I etap realizacji*, J. Zgliczyński, L. Jaruszewicz, Białystok, 15.03.1961r., w zasobie DU UM w Białymstoku.

¹² *Białostocka architektura modernizmu*, red. K. Niziolek, wyd. Fundacja Uniwersytetu w Białymstoku Universitas Bialostocensis, wyd. I, Białystok 2013.

¹³ Na podst. orzeczenia Nr 67, sygn. BUA.III-4/88/67/62, w zasobie DU UM w Białymstoku.

ministracji publicznej (Prezydium Wojewódzkiej, Miejskiej i Powiatowej Rady Narodowej) mających stanowić obudowę placu.

- Trzeci zespół skupiał program usług gastronomicznych, handlowych i rzemieślniczych typu bazarowego oraz administrację gospodarczą i zlokalizowany miał być w rejonie ul. Młynowej, Przydworcowej i Garbarskiej.¹⁴

Ostatecznie osiedle Centrum II zbudowano w latach 70-tych.¹⁵ Centrum II wzniesiono w systemie OW-T, tj. Oszczędnościowym, Wielkoptytowym - Typowym. W skład osiedla wszedł także dobrze znany białostoczanom pawilon usługowo-handlowy „Opatek”.¹⁶

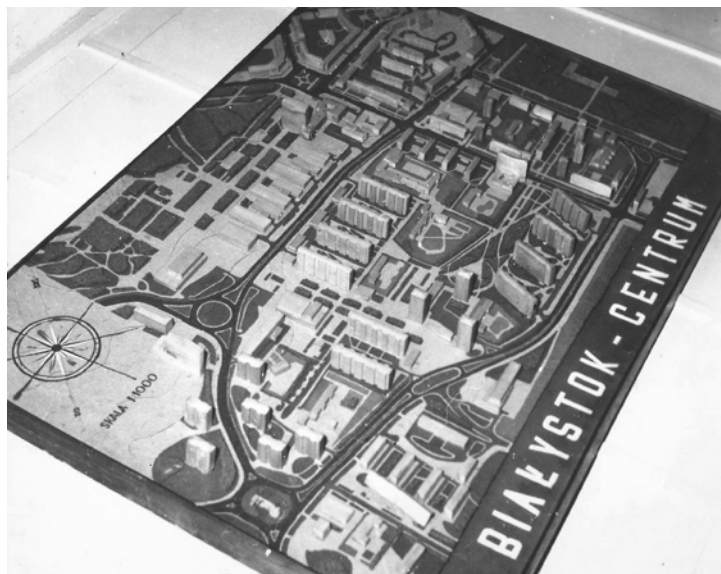
3.3. Konkurs na opracowanie nowego Centrum Białegostoku

W 1971¹⁷ roku prawdopodobnie w związku z przygotowaniami do opracowania nowego planu ogólnego (zatwierdzonego w 1974 r.), rozpisano nowy konkurs Stowarzyszenia Architektów Polskich - SARP na opracowanie centrum Białegostoku, w tym przypadku również rozwiązującego zakładane od końca lat 40-tych połączenie tego obszaru z nowym dworcem kolejowym.

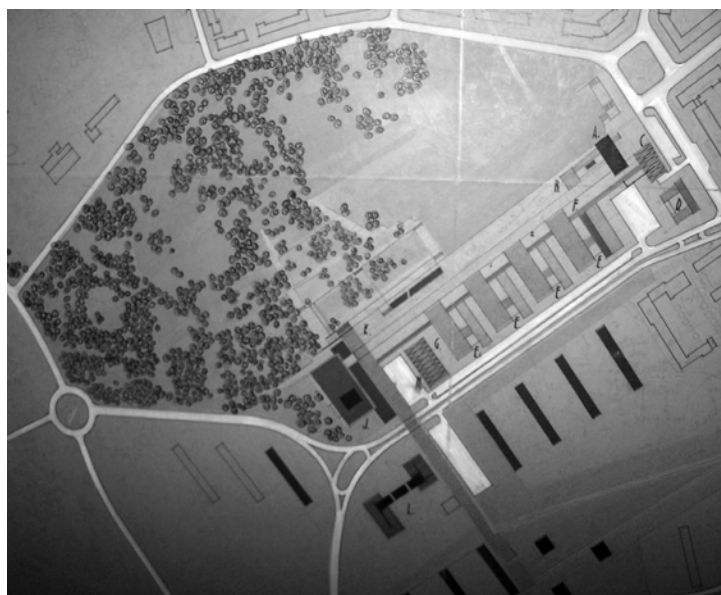
Poniżej zaprezentowane zostaną dostępne prace nagrodzone (I, II i III nagroda). W pracach tych już nie rozpatrywano osi historycznej pałacu, a głównym zagadnieniem było stworzenie spójnej kompozycyjnie „klamry” łączącej historyczne centrum z dworcem PKP i PKS. Skala rozwiązań znacznie przewyższała poprzednie opracowania, należy jednak podkreślić okres, w którym powstawały prace – czas modernizacji związanej z okresem gierkowskim.

Projekty te, po analizie, jedynie uzupełniają wcześniej wypracowane rozwiązania przestrzenne, zachowując przestrzeń publiczną na wysokości wzgórza Marii Magdaleny i kontynuując ciąg pieszy z centrum. Zagadnieniem zwracającym uwagę w zaprezentowanych rozwiązaniach projektowych były próby połączenia zespołu osiedla Centrum II z ośrodkiem usługowo-handlowym poprzez obecną ulicę Legionową.

Diametralnie różne w pracach projektowych jest rozwiązanie układu komunikacyjnego na terenie opracowania. W opracowaniu, które otrzymało I nagrodę, zlikwidowano istniejący w planie ogólnym z 1964 roku odcinek obwodnicy śródmiejskiej (obecnie ul.

Ryc. 17. Zdjęcie makiety osiedla Centrum (opracowanie konkursowe z r. 1962) W zasobie DU UM w Białymstoku

Ryc. 18. Plansza przedstawiająca założenie ośrodka usługowo-handlowego i administracyjnego między Parkiem Centralnym a obecną ul. Legionową. W zasobie DU UM w Białymstoku

Wyszyńskiego). Uzyskano w ten sposób ciąg pieszy, wokół którego mamy rozbudowaną funkcję usługową i spójną „klamrę” łączącą stare centrum z dworcem kolejowym (ryc. 23). Natomiast w pracy z II nagrodą zlikwidowano ulicę Legionową, co umożliwiło utworze-

¹⁴ J. Citko, *Centrum miasta Białegostoku - zarys koncepcji przestrzennej*, „Miasto”, nr 12 (228), Warszawa 1969, s.18.

¹⁵ Według projektu Janusza Dmowskiego, Wiktora Łazarczyka, Jana Citki, Danuty Łukaszewicz, na podst. „Architektura” nr 11, 1972.

¹⁶ *Ładniej? PRL w przestrzeni miast*, red. K. Niziołek i R. Poczykowski, Fundacja Uniwersytetu w Białymstoku Universitas Bialostocensis, Białystok 2009, s. 21.

¹⁷ Na podstawie *Historia białostockiego oddziału Stowarzyszenia Architektów Polskich - SARP*, <http://www.sarp-bialystok.org/index.php?seclid=5&uSeclid=7> na dzień 1.09.2014.

Ryc. 19. Makieta ośrodka usługowo-handlowego, w dolnej części plac zebrań i manifestacji ludowych oraz Prezydium Wojewódzkiej, Miejskiej i Powiatowej Rady Narodowej. W zasobie DU UM w Białymstoku

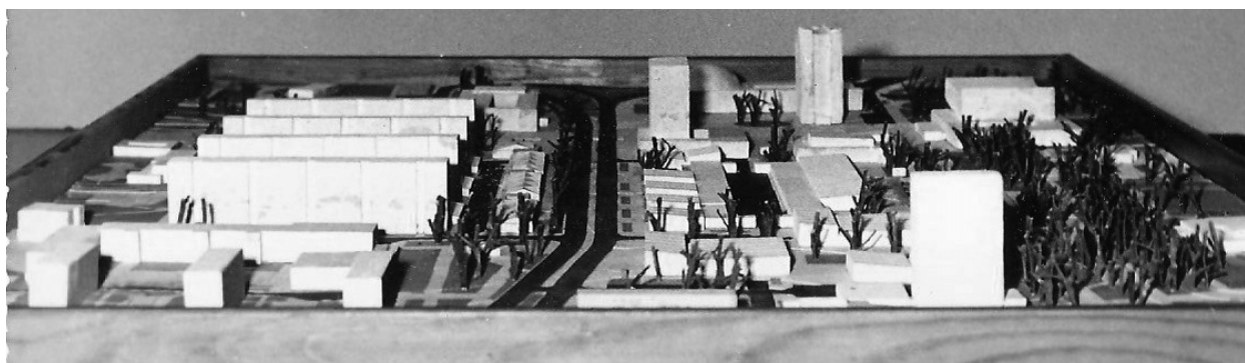
Ryc. 20. Park Centralny, Skwer przy Próchniaka, aut. T. Olszewski, z zasobu DU UM w Białymstoku

nie spójnej strefy centrum – parku centralnego, strefy usługowo-handlowej i osiedla mieszkaniowego. Odseparowany jest w tym układzie kompozycyjnym ośrodek na zachodzie (w późniejszych opracowaniach nazywany Centrum III).

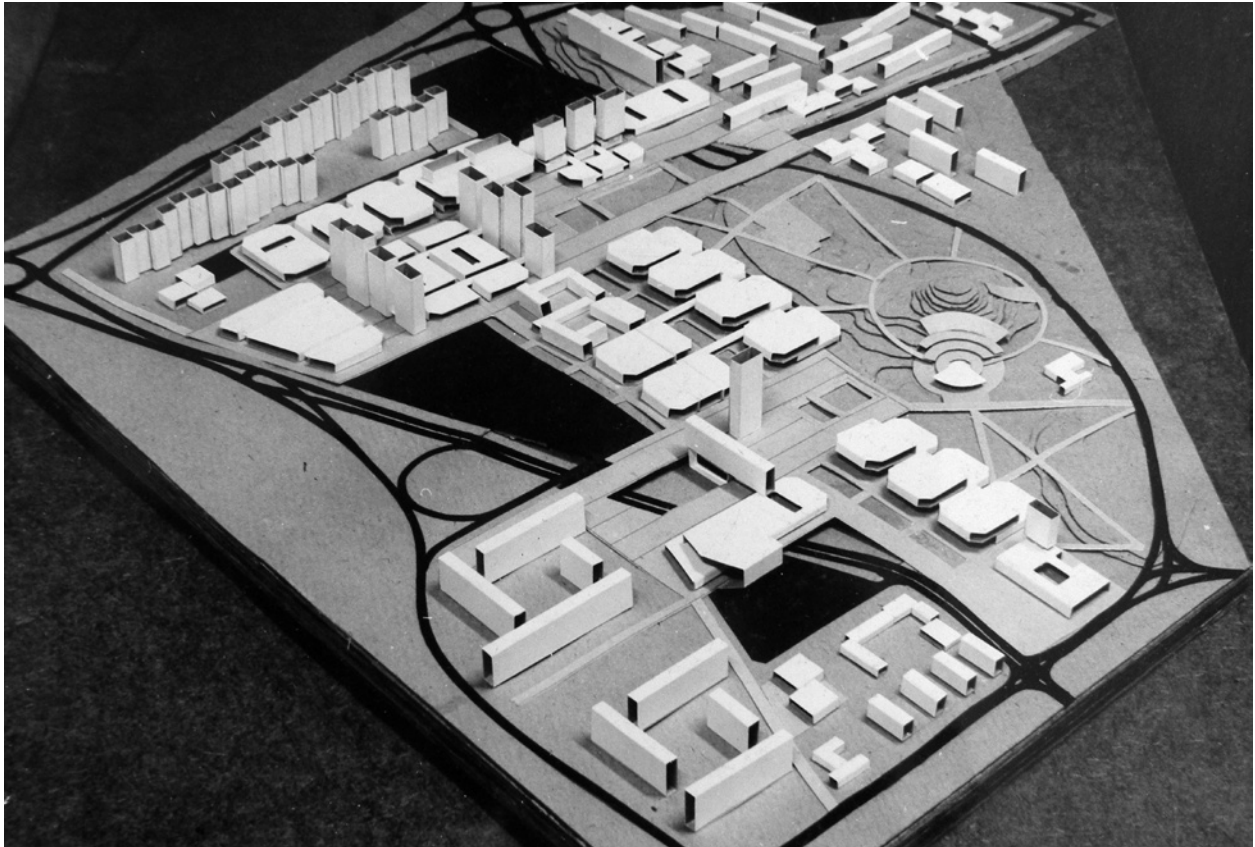
W opracowaniu konkursowym z III nagrodą wyraźnie zaakcentowane są ciągi komunikacyjne, które jednocześnie dzielą wyraźnie cały obszar na trzy odrębne zespoły.

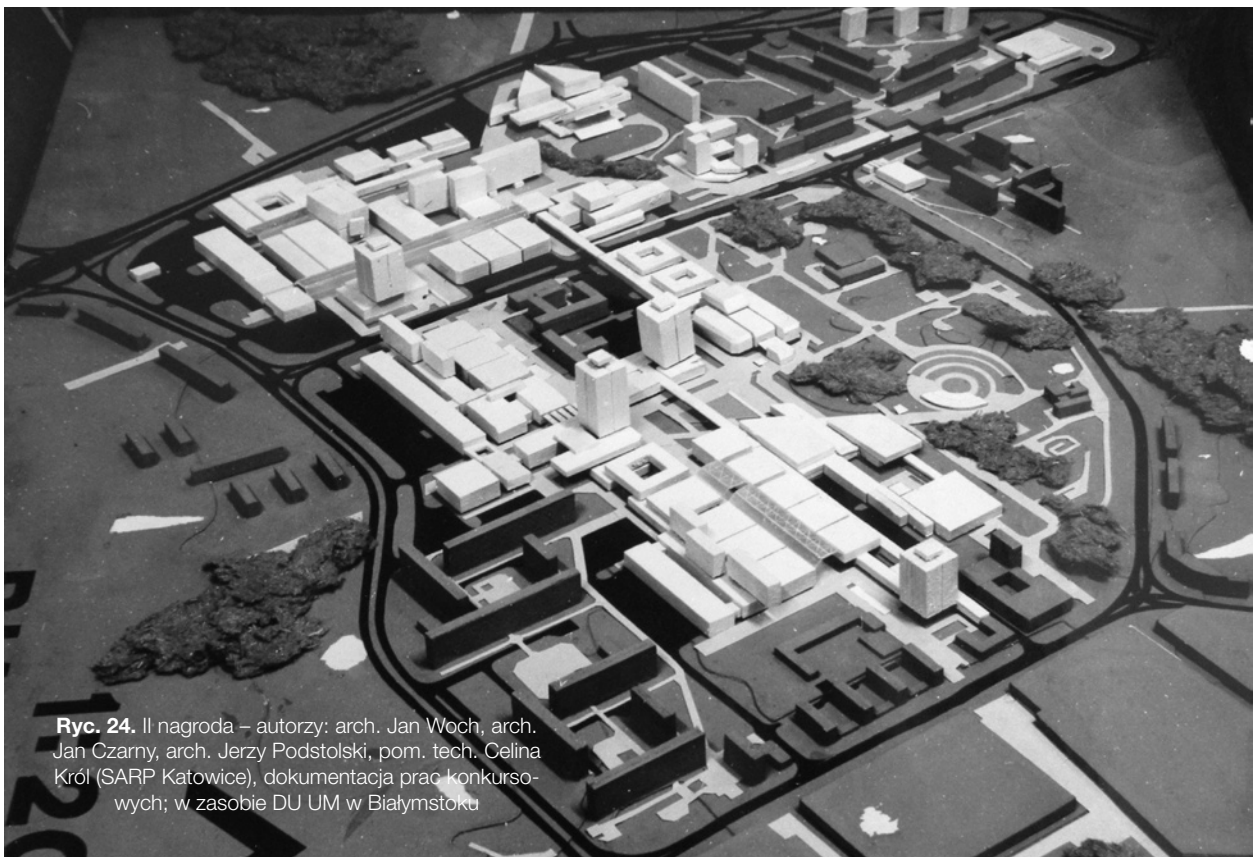
Ryc. 21. Dom handlowy Central, z zasobu Muzeum Historycznego w Białymstoku, sygn. MBHI 6311

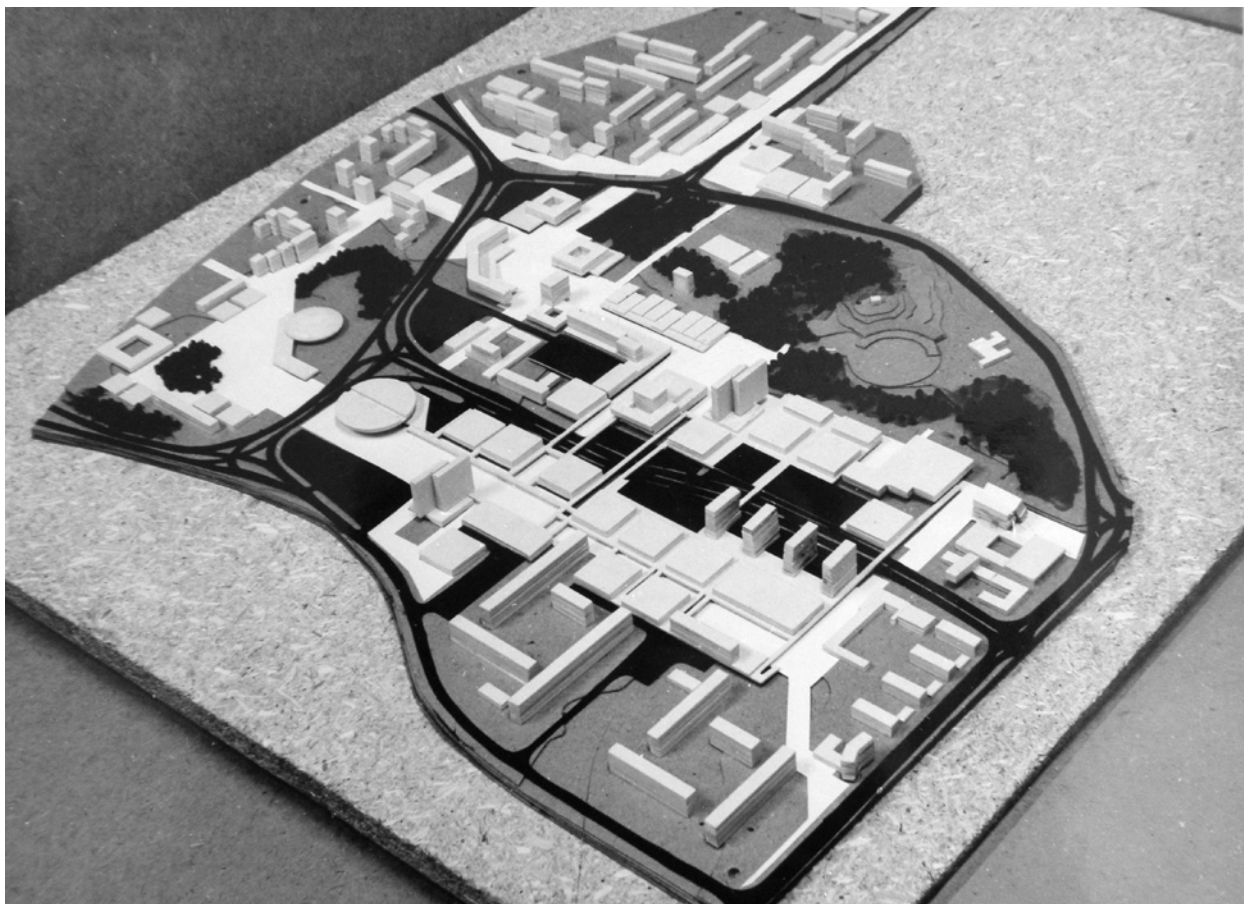
Ryc. 22. Zdjęcie makiety ośrodka usługowo-handlowego, rozwiązanie alternatywne - prawdopodobnie z końca lat 60-tych, widok w kierunku zachodnim. W zasobie DU UM w Białymstoku

Ryc. 23. I nagroda, autorzy: arch. Jan Krug (SARP Kraków); arch. art. rzeźbarz Andrzej Getter (SARP Katowice), dokumentacja prac konkursowych; w zasobie DU UM w Białymstoku

Ryc. 24. II nagroda – autorzy: arch. Jan Woch, arch. Jan Czarny, arch. Jerzy Podstolski, pom. tech. Celina Król (SARP Katowice), dokumentacja prac konkursowych; w zasobie DU UM w Białymstoku

Ryc. 25. III nagroda, autorzy: arch. Narcyz Sienkiewicz, arch. Andrzej Prusiewicz, arch. Joanna Kossakowska-Walczyk, arch. Adam Walczyk (SARP Wybrzeże), dokumentacja prac konkursowych, w zasobie DU UM w Białymstoku

PODSUMOWANIE

Zaprezentowane materiały planistyczne ukazują starania urbanistów w kształtowaniu obszaru nowego centrum Białegostoku. Myśl przewodnia, jaka zrodziła jeszcze w okresie międzywojennym, przechodziła ewolucję wraz ze zmieniającymi się uwarunkowaniami, jak i upływem czasu.¹⁸ Plan I. F. Tłoczka, kontynuowany w późniejszych planach z okresu socrealizmu, zmieniał się do końca lat 50-tych. Wówczas to ostatecznie ustalono lokalizację „nowego centrum”. W latach 60-tych i 70-tych natomiast rozpoczęto prace nad programem przestrzennym i rozwojem zespołu centrum. Jednocześnie fragmentarycznie powstawały kolejne części zespołu: osiedle Centrum I, Centrum II, pojedyncze budynki ośrodka usługowo-handlowego (budynek Domu Technika, Dom Handlowy Central). W tym czasie ostatecznie zniknął układ ulic stanowiących

dawne Chanajki, pozostały nieliczne ich fragmenty, jak pierzeja ul. Młynowej (mylona z Rynkiem Siennym), pojedyncze budynki przy poprzecinanej nowym układem ulicznym ul. Mazowieckiej. Przez ostatnie 50 lat jednak nie powstał nowy ośrodek centralny w przewidywanym miejscu. Obecnie na terenie centrum zakończono prace nad układem komunikacyjnym, tworząc między innymi obwodnicę wewnątrzśródmiejską, należy jednak pamiętać o idei, jaka przyświecała całemu układowi kompozycyjnemu miasta i roli „nowego centrum” w tym układzie. I na koniec myśl autora opisanej idei przekształceń przestrzennych profesora Ignacego Felicjana Tłoczka:

„W kompozycji przestrzennej miasta, jak w każdym dziele techniki, nie ma rozwiązań doskonałych, są tylko mniej lub więcej poprawne i wolne od wad.

¹⁸ I. F. Tłoczek, *Rozwój układu przestrzennego Białegostoku i jego przyszłe oblicze*, [w:] red. H. Majecki, *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. 4, „Prace Białostockiego Towarzystwa Naukowego” nr 29, Białystok 1985, s. 174.

¹⁹ I.F. Tłoczek, op. cit., s. 175.

*Ponieważ jednak miasto jest organizmem żywym, nowe jego człony powinny wyrastać zeń harmonijnie, a stare i obumierające zmieniać swe użytkowe przeznaczenie.*¹⁹

LITERATURA

1. **Citko J. (1969)**, *Centrum miasta Białegostoku - zarys koncepcji przestrzennej*, „Miasto” nr 12 (228), Warszawa.
2. **Oleksicki A. (2003)**, *Pierwszy powojenny plan Białegostoku autorstwa Ignacego Felicjana Tłocza a późniejszy rozwój miasta*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” z. 8-9, Wojewódzki Oddział Służby Ochrony Zabytków w Białymstoku, Północnopodlaskie Towarzystwo Ochrony Ptaków w Białowieży, Białystok.
3. **Tłoczek I. F. (1985)**, *Rozwój układu przestrzennego Białegostoku i jego przyszłe oblicze*, [w:] H. Majecki (red.), *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. 4, „Prace Białostockiego Towarzystwa Naukowego” nr 29, Białystok.

INNE ŹRÓDŁA

1. *Białystok, rozwój przestrzenny miasta*, H. Nowara, R. Sikorski (red.), Prezydium MRN w Białymstoku, Wydział budownictwa, urbanistyki i architektury, Towarzystwo urbanistów polskich - koło w Białymstoku, Białystok 1969.
2. *Białostocka architektura modernizmu*, K. Niziołek (red.), wyd. Fundacja Uniwersytetu w Białymstoku Universitas Bialostocensis, Białystok 2013.

3. *Ładniej? PRL w przestrzeni miasta. Białostocka architektura lat 1945-1989*, K. Niziołek i R. Poczykowski (red.), Fundacja Uniwersytetu w Białymstoku Universitas Bialostocensis, Białystok 2009.
4. Protokół ze wstępnego posiedzenia komisji rzeczoznawców nad planem ogólnym m. Białegostoku w dniu 22.09.1952 r., z zasobu Departamentu Urbanistyki Urzędu Miejskiego w Białymstoku.
5. *Wnioski z posiedzenia Głównej Komisji Urbanistyczno-Architektonicznej w Białymstoku w dniach 10 i 11 września 1954 r. oraz konferencji w Komitecie w dniu 14 września 1954 r.*, sporządzone przez H. Kuncewicz i podpisane przez Z. Skibniewski, dot. *projektów alternatywnych śródmieścia m. Białegostoku* wykonanych w okresie 15.04-31.07.1954 r.
6. *Dąbrowski L. T., Koreferat do projektów alternatywnych śródmieścia m. Białegostoku*, Białystok, 12.09.1954 r., w zasobie Departamentu Urbanistyki Urzędu Miejskiego w Białymstoku.
7. *Opis techniczny do planu szczegółowego osiedla Centrum I w dzielnicy Śródmieście Białegostoku - I etap realizacji*, J. Zgliczyński, L. Jaruszewicz, Białystok, 15.03.1961r., w zasobie DU UM w Białymstoku.
8. Orzeczenie Nr 67, sygn. BUA.III-4/88/67/62, w zasobie DU UM w Białymstoku.
9. Projekt rozbudowy miasta (1939), „Kurjer Białostocki”, 1939-08-03 (211), s. 4, dostępne na stronie internetowej: <http://pbc.biaman.pl/dlibra/doccontent?id=19692>.
10. *Historia białostockiego oddziału Stowarzyszenia Architektów Polskich - SARP*, <http://www.sarp-bialystok.org/index.php?secl=5&uSecl=7> na dzień 1.09.2014.